

Đorđe Tomić

DRUŠTVENI POKRETI: PITANJA, POJMOVI, TEORIJE I METODE

UVOD

Ukoliko bi pojedincu bilo moguće da u toku jednog dana samo „prelista“ celokupnu svetsku dnevnu štampu, sasvim izvesno bi, pored raznih drugih saznanja, uvideo da se na celoj planeti dešavaju brojni protesti najrazličitijih grupa i to iz najrazličitijih razloga. Protesti kao fenomeni modernog (svetskog) društva predstavljaju (poslednji) pokušaj ljudi – grupa i/ili pojedinaca – da direktno utiču na svoju životnu sredinu. U tom smislu, protesti se mogu sresti u svim društvima – od liberalnih demokratija „zapadnog tipa“ do društava koja se iz perspektive ovih prvih mogu okarakterisati kao nedemokratska. U svakom slučaju, protesti predstavljaju „glavne proizvode“ grupa koje ih organizuju i u njima učestvuju. Kakve su, međutim, te grupe, kako se one mogu opisati, odnosno ispitivati? Da li je reč o „spontanim okupljanjima“ ljudi ili iza protesta stoji određena organizacija? Da li se uzroci različitih protesta mogu svesti na „opšte nezadovoljstvo“ ili depriviranost grupa ljudi ili pojedinaca? Ovo su samo neka od pitanja o kojima će biti reči u tekstu, a koja ujedno predstavljaju i neka od osnovnih pitanja vezana za istraživanje „protestujućih grupa“ – društvenih pokreta.

ORGANIZACIJA ILI POKRET?

Pre nego što se upustimo u razmatranje pojma društvenih pokreta, valjalo bi posvetiti malo pažnje načelnoj diferencijaciji između organizacije i pokreta. Pojednostavljeno razlikovanje organizacije i pokreta vodi bez sumnje ka uverenju da se radi o dihotomiji formalno-neformalno, tj. da organizacije imaju formalan karakter, dok se društveni pokreti „teško mogu definisati“.¹ Zajedničko i organizacijama i pokretima je pritom jedino činjenica da se shvataju i analitički tretiraju kao „kolektivni akter“, što je kako

1 Starija istraživanja na (post)jugoslovenskim prostorima o političkim pokretima pokret shvataju jednostavno kao širu pojavu od organizacije, pri čemu se uglavnom posmatra „ideološka pozadina“ pokreta, dok se formi pokreta ne pridaje veća pažnja; za razliku od pokreta organizaciju odlikuju: pravni status (radi se zvanično registrovanoj grupi), set čvrstih pravila unutar organizacije (statut, pravilnici i sl.), čvrsta upravna struktura (upravni organi), registrovano članstvo, kao i niz drugih formalnih elemenata. Tako se još osamdesetih godina u bivšoj Jugoslaviji pokret definisao putem razgraničenja od organizacija:

odlika modernog (svetskog) društva tako i jedna od važnih promena koje je donelo stvaranje modernih naučnih disciplina.

Fenomen „masa“ koji je zanimao različite autore – od Kanetija, Le Bona, pa sve do Sloterdajka² – nije nezanimljivo uporediti sa (marksističkom) idejom o klasnoj svesti radnika, čije nepostojanje je levica na „zapadu“ uz veliko iznenađenje (!) ustanovila šezdesetih godina dvadesetog veka. Srećom, te šezdesete donele su i jedan novi transnacionalni pokret (uz to bi se moglo reći globalnih pretenzija) – poznat i kao „šezdesetosmaški pokret“, pa je sledeći praksu, od tog trenutka manje ili više sistematski razvijana i teorija društvenih pokreta. Interesantno je, međutim, da se ta teorija razvijala bez većih direktnih uticaja (neo)marksističkih ideja. Radi se, naime, o pokušajima analize (novih)³ društvenih pokreta američke i zapadnoevropske sociologije i u manjoj meri psihologije koji će u poslednjih više od četrdeset godina dovesti do stvaranja jedne, po mnogima, samostalne naučne discipline – *nauke o društvenim pokretima*. Razvojem nekih starijih, ali pre svega novih pokreta u zapadnim zemljama tokom sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka, poput ženskih, odnosno feminističkih, ekoloških, odnosno antinuklearnih ili mirovnih pokreta, stvara se novi empirijski materijal koji rezultira sve većim brojem studija o društvenim pokretima, a stvaranjem različitih pokreta kao reakcije na promene, nastale usled procesa globalizacije, ovaj trend će se vrlo izvesno nastaviti.⁴

Da se vratimo na razlike između društvenih pokreta i organizacija. Napuštanje pogrešnog i danas već zastarelog shvatanja društvenih pokreta i protesta kao njihove

„Da bismo mogli pokret razlikovati od političkih partija, odnosno društveno-političkih organizacija druge vrste, s pokretima obično povezujemo predstave o značajnoj mjeri spontanosti u djelovanju i o relativnoj organizacijskoj fleksibilnosti.“ U: Anton Bebler (1985): *Suvremena kretanja u mirovnim pokretima*. U: *Pogledi*. Časopis za društvena pitanja, god. 15, br. 2, str. 64. Vidi i: Stjepan Gredelj (1988): *Rasprave o novim / alternativnim pokretima u Jugoslaviji*. U: *Revija za sociologiju*, izd. 19, br. 4, str. 441–453.

2 Up. Peter Sloterdijk (2000): *Die Verachtung der Massen. Versuch über Kulturkämpfe in der modernen Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

3 Pojam novi društveni pokreti (Neue soziale Bewegungen) koristi se pre svega u evropskoj teoriji društvenih pokreta i treba da ukaže na razliku pokreta nastalih nakon kraja šezdesetih godina, pre svega sedamdesetih i osamdesetih godina kao novih u odnosu na (stari) radnički pokret. Up. Milan Mesić (1998): *Teorija društvenih pokreta - američke perspektive*. U: *Društvena istraživanja*, god. 7, br. 4-5 (36-37), str. 701. Postoji, međutim, i korišćenje pojma novih društvenih pokreta sa ciljem distanciranja od nemačkog pokreta nacional-socijalizma. Ključno jeste to da se novi društveni pokreti odvajaju od ideje i konceptualizuju prema drugim kriterijuma, a ne prema ideji za koju se ti pokreti bore.

4 Inače, recepcija ovih novih američkih i zapadnoevropskih teorija u Jugoslaviji, kasnije na postjugoslovenskom prostoru, do koje u većoj meri dolazi tek krajem osamdesetih godina nije dovela do značajnijih razvoja tih pristupa, čak je i sama njihova primena izostavljena u svim važnijim istraživanjima protesta iz npr. perioda devedesetih godina. Od naučnih priloga domaćih autora – sinteza ovih teorija – vredi istaći svega nekoliko kao npr. Mesić (1998), Pavlović (2006).

centralne odlike kao spontanih, štaviše iracionalnih fenomena, ne vodi nužno ka jasnom razlikovanju organizacija od društvenih pokreta. Osim toga razlikovanje pokreta od organizacija – koje se još šezdesetih svodilo, recimo, na manju ili veću „širinu“ ili postojanje ili nepostojanje upravnih odbora – porastom uticaja „NGO-diskursa“ početkom devedesetih godina 20. veka dobija nov kvalitet.

Diskusije o uticaju nevladinih organizacija, zatim o civilnom društvu, kao i donekle debata o globalizaciji i/ili transnacionalizaciji društvenog prostora u poslednje dve decenije stvorile su jedan „diskurzivni ćorsokak“ u domenu analize *društvenih promena*. Tako određene naučne discipline često nailaze na probleme u analizi koje svojim u prvom redu normativnim konceptima (npr. konceptima civilnog društva⁵) ne mogu da reše. Odgovori na određena pitanja u vezi sa uzrocima i posledicama društvenih promena traže se stoga tako, što se na osnovu empirijskih podataka „kroje“ teorije „za jednokratnu upotrebu“, pri čemu se često previđa to, da određene korelacije ne predstavljaju nužno i kauzalne odnose. Paralelno sa ovakvim – mora se priznati veoma uprošćeno prikazanim razvojem, recimo, političkih nauka – upravo istraživanja vezana za društvene pokrete donose niz zanimljivih odgovora na neka od istih tih pitanja. Razlika između društvenih pokreta i npr. nevladinih organizacija⁶ nije dakle samo razlika u definiciji, odnosno u sadržinskom smislu razlika u formalnom, odnosno neformalnom karakteru, čvrstoj i stabilnoj, odnosno dinamičnoj strukturi; razlika se ogleda i u analitičkim konceptima. Dok jedni društvo vide kao celinu koja se po svaku cenu mora regulisati u smislu društvene integracije, pa to onda pokušavaju teorijski da osmisle, drugi društvu prilaze iz perspektive posmatrača i društvene pokrete npr. posmatraju pre svega analitički, a društvo kao dinamičnu celinu, koja se uprkos svim pokušajima regulacije razvija često i u neočekivanom smeru.

Kakav je dakle odnos između društvenih pokreta i (nevladinih) organizacija? Da nije reč o istom fenomenu je jasno. Ono što nije jasno je njihov međusobni odnos, posebno ne onda, kada ustanovimo da određene nevladine organizacije mogu biti deo društvenog pokreta, a i da društveni pokreti uvek imaju određenu organizacionu strukturu. Ukoliko društvene pokrete definišemo npr. kao „sisteme delovanja mobilisanih mreža grupa i organizacija, postavljene na izvestan (duži) rok i oslonjene

5 O analitičkim nedostacima pojma i koncepta civilnog društva up.: Volker Heins (2002): *Das Andere der Zivilgesellschaft. Zur Archäologie eines Begriffs*. Bielefeld: transcript.

6 Zanimljiv prikaz odnosa između nevladinih organizacija i društvenih pokreta u globalnom kontekstu daje se u: Armin Stickler (2005): *Nichtregierungsorganisationen, soziale Bewegungen und Global Governance. Eine kritische Bestandsaufnahme*. Bielefeld: transcript.

na kolektivni identitet, koje putem javnih protesta žele da dovedu do društvene promene, spreče je ili vrate unazad⁷, postavlja se pitanje koji su to „sastavni delovi“ te „mreže mreža“, tj. pitanje vezano za organizacionu strukturu pokreta.

Pri određivanju te strukture, a samim tim i tačne forme neke društveno ili politički „angažovane grupe“ jedan velik problem je kako odrediti da li se radi o *nevladinoj organizaciji* (NGO)⁸, *organizaciji društvenog pokreta* (SMO)⁹ ili „samo“ o *društvenom pokretu*. Ova diferencijacija nije samo pojmovna, pošto je u mnogim slučajevima vezana za samu strategiju društvenog pokreta, pa samim tim i za ishod njegovih aktivnosti, a često se u formi pokreta ogleda i njegovo sopstveno shvatanje kolektivne akcije. Zato bi bar ukratko trebalo razjasniti ove pojmove, koji se često (čak i u stručnoj literaturi) vrlo uopšteno koriste.

Nevladine organizacije osnivaju se „na osnovu inicijativa poteklih iz civilnog društva“, odnosno predstavljaju „nedržavne organizacije“ i teže ka „primarno nematerijalnim (dakle neprofitnim) ciljevima“.¹⁰ Njih „ne osnivaju vlade, niti su podložne njihovoj kontroli“.¹¹ Osim toga nevladine organizacije nemaju zvanične „državne članove i ne teže ka osvajanju državne vlasti.“¹² Pritom nevladine organizacije moraju „raspolagati određenom organizacijskom strukturom“, i to „moraju imati svoje sedišta, stalnu grupu saradnika i saradnika kao i zvaničan statut.“¹³

Organizacije društvenog pokreta (SMO) su organizacije unutar jednog društvenog pokreta, koje vode računa o koordinaciji protestnih akcija, izboru strategija i neophodnim resursima. Pošto su protesti „proizvodi“ društvenih pokreta, mobilizacija pristalica je glavni cilj svih ovih aktivnosti. Unutar jedne takve „mobilizacijske

7 Dieter Rucht (1994): Öffentlichkeit als Mobilisierungsfaktor für soziale Bewegungen. U: Friedhelm Neidhardt (ur.): Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen. Opladen: Westdeutscher Verlag (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie: Sonderhefte), str. 337. (Radi boljeg razumevanja, prilikom citiranja izbegava se transkripcija, tj. biće zadržana originalni navodi (pre svega imena autora i naslovi) sekundarne literature. Prevode naslova vidi u spisku literature na kraju. prim. aut.).

8 NGO je skraćena uveliko raširena (engleske) reči *non-governmental organization*.

9 SMO je skraćena pojava *social movement organization*. SMOs ili organizacije društvenog pokreta predstavljaju „operativno jezgro“ pokreta. One su zadužene za organizacije pojedinačnih protesta i funkcionišu, osim manjeg ili većeg nedostatka formalnih karakteristika, poput uobičajenih političkih ili kulturnih organizacija, tj. imaju – u zavisnosti od stupnja profesionalizacije – jasnu strukturu i podelu zadataka.

10 Tanja Brühl (2007): Nichtregierungsorganisationen. Einführung. Hoffnungsträger in Zeiten der Globalisierung?. U: Heinrich Geiselberger (ur.): Und jetzt? Politik, Protest und Propaganda. Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 133.

11 Ibid.

12 Ibid.

13 Ibid.

strukture“ društvenog pokreta organizacije društvenog pokreta predstavljaju najvažniju komponentu.¹⁴ Njih možemo dakle definisati kao neku vrstu operativnog jezgra društvenog pokreta.

Dok SMO nužno predstavlja jezgro jednog pokreta, nevladine organizacije mogu, ali ne moraju biti deo određenog društvenog pokreta.¹⁵ Najvažnija razlika u odnosu na nevladine organizacije nije, međutim, samo formalni karakter organizacije, nego sam način delovanja. Nevladine organizacije imaju manje ili više stalan broj članova i pokušavaju da svoje ciljeve ostvare kako putem protesta, tj. javne kolektivne akcije, tako i putem lobiranja u „međunarodnim konferencijskim salama“.¹⁶ Nasuprot njima SMO zavise isključivo od kolektivne akcije odnosno od mobilizacije, koja ujedno predstavlja i njihovu osnovnu aktivnost.¹⁷ S druge strane, formalne granice između ova dva oblika organizacije često su nejasne. Tako se manje formalne organizacije vremenom mogu profesionalizovati. A to, da li se te formalne organizacije (NGO) kao „proizvod raspada“ razvijaju iz društvenog pokreta, ili obrnuto društveni pokreti nastaju okupljanjem oko neke takve organizacije kao njegovog jezgra, ostaje predmet naučne rasprave, koja i dalje traje.¹⁸ Uglavnom se iz konkretnih primera najčešće može zaključiti da se oblik organizacije nekog pokreta vremenom menja i da se upravo zbog te dinamike često teško može odrediti. Tako je recimo, iz ekološkog pokreta nastao niz organizacija kao što je npr. *Greenpeace*, koja istovremeno predstavlja i NGO, ali u određenim protestima funkcioniše kao SMO u okviru jednog pokreta koji – iako nipošto nije aktivan u onoj meri u kojoj je bio još osamdesetih godina – još postoji.

14 Hanspeter Kriesi (2005): The organizational structure of new social movements in a political context. U: Doug McAdam; John D. McCarthy; Mayer N. Zald (ur.): Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings. Cambridge et. al.: Cambridge University Press, str. 152.

15 Heike Walk; Nele Boehme (ur.) (2002): Globaler Widerstand. Internationale Netzwerke auf der Suche nach Alternativen im globalen Kapitalismus. Münster: Westfälisches Dampfboot, str. 15.

16 Ibid.

17 Protesti kao način delovanja „aktera civilnog društva“ ujedno predstavljaju razliku u odnosu na (opozicione) partije. Dok društveni pokreti svoje ciljeve mogu ostvarivati samo pomoću protesta, (opozicione) partije samo ponekad mobilišu svoje članove, jer su izbori njihov osnovni način delovanja. Up: Dieter Rucht (2005): National contexts and movement structures. U: Doug McAdam; John D. McCarthy; Mayer N. Zald (Hg.): Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings. Cambridge et. al.: Cambridge University Press, str. 187.

18 Walk; Boehme, str. 15.

POJAM I DEFINICIJA DRUŠTVENIH POKRETA

Nakon što smo odredili pojmovne i suštinske razlike između organizacija i društvenih pokreta, konkretnije odredili njihovu međusobnu vezu i zatim ukazali na organizacionu komponentu društvenih pokreta – organizacije društvenih pokreta (SMOs), možemo se posvetiti definisanju samih društvenih pokreta i teorijskim konceptima koji ističu njihove osnovne aspekte.

Iako različiti politički i društveni konteksti imaju svoje specifične karakteristike, protestni pokreti predstavljaju svetski fenomen. Zašto su društveni pokreti „pokretačka snaga društvene promene“,¹⁹ pitanje je koje se postavlja u brojnim studijama, koje su od početka šezdesetih godina dvadesetog veka nastale u američkoj i zapadnoevropskoj sociologiji i psihologiji. Rezultati tih istraživanja vodili su ka stvaranju jedne nove naučne discipline (po nekima čak i sopstvene nauke), nauke o društvenim pokretima (social movement research, Bewegungsforschung), ali pre svega do niza teorijskih koncepata i metoda uz pomoć kojih se društveni pokreti mogu istraživati. I pored čestog ograđivanja pojedinih autorki i autora, koji ističu da ovi koncepti nisu nikakvo „uputstvo za upotrebu“ za shvatanje različitih dinamika društvenih pokreta, oni predstavljaju solidnu teorijsku osnovu za njihovo istraživanje, odnosno mogu služiti kao dopuna, recimo i istorijskim radovima o društvenim pokretima.

Pošto jedna definicija nikada ne može biti pogrešna ili tačna, već samo manje ili više „korisna“, možda bi jedna od „najkorisnijih“ definicija društvenih pokreta bila sledeća: „Društveni pokreti mogu se zamisliti kao kolektiviteti koji sa izvesnim stepenom organizacije i kontinuiteta, sa ciljem izazivanja ili odbrane postojećeg autoriteta, bez obzira da li je on zasnovan institucionalno ili kulturno, deluju van institucionalnih ili organizacionih kanala u grupi, organizaciji, društvu, kulturi ili svetskom poretku čiji su deo.“²⁰ Aspekti jednog društvenog pokreta koje sadrži ova definicija – otpornost, kolektivna akcija, karakter mreže, zajednička interpretacija problema samog pokreta, izazivanje moćnih protivnika, kontinuitet – predstavljaju polaznu tačku za odgovarajuća konkretna pitanja.

19 Thomas Kern (2008): *Soziale Bewegungen. Ursachen, Wirkungen, Mechanismen*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, str. 9.

20 „Social movements can be thought of as collectivities acting with some degree of organization and continuity outside of institutional or organizational channels for the purpose of challenging or defending extant authority, whether it is institutionally or culturally based, in the group, organization, society, culture, or world order of which they are a part.“ U: David A. Snow; Sarah A. Soule; Hanspeter Kriesi (2007): *Mapping the Terrain*. In: David A. Snow; Sarah A. Soule; Hanspeter Kriesi (ur.): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell, str. 11.

Jedna druga, ali ne i mnogo drugačija definicija društvenih pokreta bila bi sledeća: „[društveni pokreti su] one sekvence politike konflikta koje se zasnivaju na postojećim društvenim mrežama i rezonantnim *frejmovima* kolektivne akcije i koje razvijaju sposobnost da održe trajne izazove za moćne protivnike“²¹. Za razliku od prve definicije, ova ističe element sukoba, tj. tzv. konfliktne politike (*contentious politics*) u društvenim pokretima, a zanemaruje kontekst u kome pokret nastaje i menja se. Bez obzira na redukciju društvenog pokreta na odnos pokret-autoritet, tj. odnos protesta prema nekom personifikovanom protivniku, *forma* pokreta definiše se kao mreža, dok se istovremeno isticanje procesa *frejminga* podvlači konstrukcija kao odlika *sadržaja* pokreta.

Uprkos različitim naglašavanjem određenih osobina društvenih pokreta,²² pomenuti aspekti zajednički su većini definicija i zapravo sami određuju konkretnu postavku pitanja, koja se mogu obraditi uz pomoć različitih teorijskih koncepata nauke o društvenim pokretima.

TEORIJE DRUŠTVENIH POKRETA

Uprkos mnoštvu različitih teorija društvenih pokreta, kao tri paradigmatiska pristupa mogu se izdvojiti sledeći: (1) koncept struktura političkih oportuniteta²³ (npr. TARROW 2005), (2) koncept mobilizacije resursa (npr. MCCARTHY/ZALD 1977) i (3) koncept frejminga (*framing*) (npr. BENFORD/SNOW 2000). Sva tri koncepta u osnovi pokušavaju da otkriju mehanizme funkcionisanja društvenih pokreta, s tim da ističu različite faktore koji objašnjavaju samo određene aspekte tih pokreta.

(1) *Koncept strukture političkih oportuniteta (political opportunity structure)* fokusira se na konkretne eksterne uslove iz političkog, društvenog ili kulturnog

21 „[Social movements are] those sequences of contentious politics that are based on underlying social networks and resonant collective action frames, and which develop the capacity to maintain sustained challenges against powerful opponents”. U: Sydney Tarrow (2006): *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 2.

22 Pored ovih osobina, potrebno je pomenuti i različite pokušaje tipologija društvenih pokreta, koje u zavisnosti od kolektivnog identiteta tih pokreta razlikuju, recimo, „zatvorene“ od „otvorenih“ pokreta. Tako je npr. manje verovatno da muškarci budu deo feminističkih pokreta (mada u praksi itekako postoje i feministi!), dok za pripadnice i pripadnike nekih drugih pokreta pripadnost nije ograničena na taj način ograničenim identitetima i interesima. Up.: Kriesi.

23 Pojam *opportunity* bi se sa engleskog doslovno preveo kao prilika. Radi jasne distinkcije u tekstu se uvodi pojam *oportunitet*.

konteksta, koji pomažu ili sprečavaju nastajanje društvenih pokreta. Ograničavanjem okruženja (društvenog konteksta) na specifične „push“ i „pull“ faktore ključne za nastajanje određenog društvenog pokreta, ono se može bolje objasniti. Osim toga preciznost određivanja faktora pruža bolji uvid u sposobnost pokreta da sam stvori političke oportunitete, dakle da utiče na okruženje. Tako određene aktere npr. koji su u početku samo potencijalni saveznici pokreta, pokret može svesno pridobiti.

Strukture političkih oportuniteta mogu se definisati kao „konzistentni – mada ne neophodno i formalni, trajni ili ograničeni na datu nacionalnu državu – signali društvenim ili političkim akterima koji ih ili ohrabruju ili obeshrabruju da (is)koriste svoje interne resurse kako bi stvorili društvene pokrete.“²⁴ Strukture političkih oportuniteta su dakle setovi uticajnih faktora iz datog političkog konteksta koji nastanak i razvoj jednog društvenog pokreta mogu pokrenuti ili sprečiti. Ti spoljašnji uslovi (oportuniteti) mogu naravno biti različiti. Državna represija, pre svega u obliku policijske intervencije (prilikom protesta) je jedan primer za „negativne“ ili sprečavajuće političke oportunitete za nastanak društvenog pokreta. Obrnuto, uticajni saveznici kao, recimo, međunarodni donatori bili bi primer za pozitivan politički oportunitet. Različiti faktori dakle čine pomenutu *strukturu* političkih oportuniteta, koja u zavisnosti od primera može biti manje ili više pozitivna ili negativna (za nastanak i razvoj nekog društvenog pokreta).

U okviru same strukture političkih oportuniteta Sidni Terou npr. određuje sledeće faktore ili „signale“: (1) politički pristup onih koji se suprotstavljaju vlasti, (2) stabilnost ili nestabilnost vlasti, (3) uticajni saveznici i (4) konflikti unutar vladajuće elite.²⁵ U zavisnosti od konkretnog primera struktura oportuniteta izgledaće drugačije, ali će većina pomenutih pojedinačnih faktora sasvim izvesno imati određen značaj.

(2) *Koncept mobilizacije resursa (resource mobilization)* nastajanje i razvoj jednog društvenog pokreta procenjuje na osnovu spremnosti organizacija društvenog pokreta (SMOs) da ulože sopstvene resurse (novac, kvalifikacije, vreme) ili resurse iz svog okruženja (mediji, prava participacije) u svrhe pokreta. Za razliku od starijih pristupa kolektivnog ponašanja (*collective behavior approach*), koji danas skoro da i nemaju zagovornika, a koji su proteste posmatrali tendencijalno kao „nestrukturirane i iracionalne fenomene“,²⁶ koncept mobilizacije resursa ističe upravo organizovano i strateško korišćenje materijalnih i nematerijalnih usluga pristalica pokreta.

24 Tarrow, str. 54.

25 Ibid.

26 Rucht, 1994, str. 340.

Sami eksterni faktori nisu ipak dovoljni da ljude pokrenu na protest. Ni bilo kakav oblik pogođenosti ni materijalne draži ne mogu dovoljno dobro da objasne mobilizacijsku snagu jednog društvenog pokreta. Konkretni problemi npr. mogu postojati neko duže vreme, a da ne dođe do protesta onih koji su njima pogođeni. Ključna je zato pre svega interpretacija tih problema. Kako, međutim, nastaje ta interpretacija i u kakvoj vezi je ona mobilizacijom? Pretpostavka da se pojedinci sa istom ili sličnom interpretacijom nekog problema međusobno „pronađu“ i zatim zajedno demonstriraju je nedovoljna. Zajednička interpretacija problema jednog društvenog pokreta ne sastoji se dakle iz sabranih „pojedinačnih stavova“, nego se generiše na osnovu interakcije unutar pokreta. Na osnovu ovog procesa formulišu se ili dogovaraju zajednički ciljevi, čak i ako pojedinci ili „vođe“ pritom mogu imati manje ili više ključnu ulogu.

Proces nastanka takvih interpretacija, tj. način na koji se subjektivna iskustva pojedinačnih pristalica kolektivno „uokviruju“, u nauci o društvenim pokretima označava se kao frejming (*framing*). Pojam okvira (*frame*) odnosi se na granice interpretacije odnosno upućuje na to da pri interpretaciji određeni problemi „tu spadaju“, a drugi ne. (3) Koncept *frejminga* objašnjava kako se ti okviri ili frejmovi konstruišu i kombinuju, odnosno kako se pomoću njih u okviru društvenih pokreta definišu problemi, razvijaju strategije za njihovo rešavanje i konačno kako se postojeće ili potencijalne pristalice mobiliju. Pripisivanje sopstvenog značenja određenim problemima, tj. njihovo tumačenje i isticanje može istovremeno dovesti do nastajanja i jačanja kolektivnog identiteta društvenog pokreta i time voditi ka mobilizaciji.

Mada ciljevi jednog društvenog pokreta mogu biti formulisani u programskim spisima, oni se ipak razlikuju od programa političkih stranaka ili statuta različitih nevladinih organizacija. Društveni pokreti takođe teže ka društvenoj promeni, svoje konkretne zahteve, međutim, iznose u obliku protesta. Ti protesti odnose se na pojedinačne probleme, koji se u jednom određenom trenutku smatraju relevantnim. Za razliku od partijskih programa, zahtevi jednog društvenog pokreta odnose se dakle uglavnom na konkretne problematične situacije. U zavisnosti od toga koji se konkretni problemi identifikuju i kako se moguća rešenja artikulišu, menjaju se i kratkoročni ciljevi pokreta. Tumačenje određenih društvenih problema označava se pojmom frejming (*framing*); rezultat ovog procesa su frejmovi (*frames*) ili okviri koji se mogu definisati kao: „grupe uverenja i značenja orijentisanih ka akciji, koje inspirišu i legitimišu aktivnosti i kampanje jednog društvenog pokreta“²⁷. Proces

27 Robert D. Benford; David A. Snow (2000): Framing Processes and Social Movements. An Overview and Assessment. U: Annual Review of Sociology, Vol. 26, str. 614.

frejminga ima odlučujuću ulogu u mobilizacijskim kampanjama društvenih pokreta. Zato analiza pojedinačnih frejmova omogućava kako uvid u konkretne ciljeve tako i u procenu uspeha mobilizacije jednog društvenog pokreta.

Sposobnost javnog iznošenja sopstvene interpretacije društvenih problema ubeđivanja drugih da učestvuju u protestu nije samo jedan od mnogih sastavnih delova jedne protestne kampanje, o kome se pri analizi društvenih pokreta mora voditi računa. Naprotiv, sposobnost uticanja na spoljašnji kontekst pomoću mobilizacije javnosti jeste ključni faktor uspeha društvenih pokreta, posebno pošto oni često ne raspolažu skoro nikakvim drugim resursima poput novca, veza sa odlučujućim akterima i sl.²⁸

Koncept frejminga zasniva se na saznanju da društveni pokreti nisu samo nosioci određenih ideja, već da te ideje mogu i sami generisati.²⁹ Frejmovi pritom imaju funkciju da pomoću jedne pojednostavljene i sažete interpretacije „spoljnog sveta“ mobilišu pristalice, pridobiju podršku simpatizera i demobilišu protivnike.³⁰ U biti, frejmovi se konstruišu tako što pristalice pokreta razvijaju zajedničko shvatanje jedne problematične situacije. Pritom se navode problemi, definiše se potreba za promenom i ustanovljava se, ko je kriv za taj problem. Zatim se predlažu jedno ili više mogućih rešenja, da bi konačno došlo do obraćanja ostalima (društvu) i njihovom motivisanju da se priključe tom stavu, kako bi se zajedno izdejstvovala određena promena.³¹

Proces frejminga obuhvata ukupno tri dela ili „osnovna zadatka“³²: (1) dijagnostički frejming, (2) prognostički frejming i (3) motivacioni frejming.³³ Prvi deo obuhvata definisanje nekog problema, pri čemu se pre svega određuje uzrok problema. Osim toga u ovom delu se imenuje krivac. U drugom delu artikulišu se moguća rešenja, a treći deo predstavlja poziv na kolektivnu akciju.

Ali zašto su ovi procesi uopšte toliko značajni? Ako se društveni pokret definiše kao mreža, koja se sastoji iz različitih organizacija i pojedinaca, onda su rezultati procesa frejminga, frejmovi, u stvari odraz zajedničkih ciljeva mnogih aktera, koji pojedinačno mogu biti vrlo različiti. Na osnovu frejmova može se dakle zaključiti, zašto različite

28 Jürgen Gerhards; Dieter Rucht (1992): Mesomobilization. Organizing and Framing in Two Protest Campaigns in West Germany. U: The American Journal of Sociology, Vol. 98, No. 3, str. 572.

29 Up. Kern, str. 141.

30 Benford; Snow, str. 614.

31 Ibid., str. 615.

32 Kern, str. 142.

33 Benford; Snow, str. 615.

grupe učestvuju u protestima.³⁴ Pritom se jasno može utvrditi sa kojim argumentima unutar tog frejma su te grupe bile saglasne, odnosno koji su argumenti doveli do njihove mobilizacije.³⁵

Pomoću kvalitativne frejm-analize ispituje se sistem značenja (pisanih) tekstova. Za razliku od kvalitativnih analiza sadržaja, koje tekst rastavljaju u izolovane elemente (teme, izjave, argumente) i gube iz vida kontekst kod frejm-analize važni su upravo smisao i kontekst.³⁶ Da bi se izbeglo pitanje, da li se kod analize teksta radi isključivo o subjektivnoj interpretaciji u prilogu rada se mogu prikazati i sami primarni tekstovi.

Frejm-analiza obuhvata kako sistematski opis pojedinačnih argumenata ugrađenih u frejm tako i ocenu veze između sadržaja i mobilizacijskog potencijala frejma.³⁷ Najčešće jedan tekst (programski spis, flajer, deklaracija, manifest i sl.) predstavlja skup nekoliko različitih frejmova, koji pojedinačno sadrže različite argumente. Taj skup frejmova može se nazvati master-frejmom.

Analiza se odvija u nekoliko koraka: prvo sledi određivanje pojedinačnih frejmova i njihovih argumenata prema tri dela procesa frejminga (diagnostički, prognostički i motivacioni frejming). U drugom koraku određuju se veze između pojedinačnih argumenata. Ova unutrašnja struktura frejma zatim se, u trećem koraku vrednuje prema mobilizacijskoj sposobnosti. Pritom se objašnjavaju odnosi između argumenata. Na osnovu logične povezanosti pojedinačnih argumenata, a pre svega na osnovu kombinacije različitih frejmova mogu se dobiti saznanja o mobilizacijskoj snazi teksta koji se analizira. Način dakle, na koji su pojedinačni argumenti međusobno povezani, odnosno obim navedenih argumenata omogućava zaključak u vezi spremnošću drugih grupa ili pojedinaca da se priključe stavovima koje definiše master-frejm. Radi boljeg razumevanja unutrašnja struktura master-frejma može se grafički prikazati. Tako na najbitnije elemente redukovana informacija teksta omogućava bolji pregled logičnih veza između pojedinačnih argumenata.³⁸

Time što stvara vezu između *značenja i mobilizacije*, teorijski koncept frejminga (i s tim u vezi frejm-analiza kao metoda) analitički dopunjuje prva dva navedena

34 O načinu na koji različite grupe „kombinuju“ različite frejmove vidi: Benford; Snow, str. 627.

35 Frejm u svakom slučaju sadrži set argumenata koji su međusobno povezani i koji se međusobno dopunjuju. Up: Gerhards; Rucht, str. 575.

36 Ibid., str. 573.

37 Možda i najbolji primer jedne kvalitativne frejm-analize predstavlja već citirani tekst: Jürgen Gerhards; Dieter Rucht (1992): Mesomobilization. Organizing and Framing in Two Protest Campaigns in West Germany. U: The American Journal of Sociology, Vol. 98, No. 3, str. 555–596.

38 Up. ibid., str. 574.

koncepta. Na osnovu pitanja koja su u fokusu ovih teorija možda se najbolje mogu formulisati pitanja u vezi sa nekim konkretnim primerom, a kombinacija ova tri pristupa predstavlja pritom solidnu teorijsku i pojamovnu osnovu za ispitivanje društvenih pokreta.

PITANJA I METODE

Konkretna pitanja, koja se mogu izvesti iz ove i drugih definicija društvenih pokreta su sledeća: kako i kada dolazi do nastanka jednog društvenog pokreta, kako izgleda njegova organizacija, kako interakcija sa drugim političkim akterima, koji ciljevi se na koji način ostvaruju i na koji način uspeva mobilizacija većih grupa ljudi.

Konkretna pitanja koja se mogu postaviti u vezi sa nekim društvenim pokretom uglavnom su sledeća: Kako izgleda društveni i/ili politički kontekst u kome pokret nastaje? Da li su prethodno postojale neke organizacije sa odgovarajućim ciljevima (i koje) i kakav je njihov uticaj na nastanak i razvoj pokreta? Koja je organizaciona struktura pokreta? Koji su ciljevi i mobilizacijske strategije pokreta? Kako izgledaju oblici protesta? Koji je uticaj drugih (eventualno međunarodnih) društvenih i/ili političkih aktera na pokret? Kako izgleda odnos između vlasti, odnosno autoriteta koji se izaziva i pokreta? Kako izgleda odnos između potencijalnih ili stvarnih saveznika i pokreta? Koja je ideološka pozadina pokreta? Kakvo je interno tumačenje problema pokreta, odnosno kakav je i na čemu je zasnovan kolektivni identitet pokreta?

Da bi se na ova brojna pitanja odgovorilo, svakako ih treba na neki način grupisati. Jedan mogući način jeste podela ispitivanja (datog društvenog pokreta) prema različitim analitičkim nivoima; tako se, recimo, može izdvojiti (1) nastanak i razvoj formalnih organizacija koje su deo pokreta, (2) sami protesti kao važna odlika pokreta i (3) razvoj tumačenja i značenja u okviru tog društvenog pokreta.

(1) Formalne organizacije mogu se analizirati iz perspektive SMOs, ukoliko se utvrdi da su one učestvovala u protestima ili čak bile njihovi pokretači. Pojedinačne organizacije opisuju se i objašnjavaju na osnovu sledećih pitanja: (a) nastanak, (b) ciljevi, (c) aktivnosti, (d) prostorna (eventualno regionalna) raširenost i odgovarajuća mreža, (e) struktura članstva, (f) finansiranje i (g) politička pripadnost, odnosno ideološka pozicija u datom kontekstu.

(2) Pojedinačni protesti kao osnovna odlika ili „proizvod“ društvenog pokreta ispituju se na osnovu sledećih aspekata: (a) politički i/ili društveni kontekst i konkretan povod

za protest, (b) trajanje i prostorna raširenost protesta, (c) obim protesta odnosno broj protestujućih (ili njegova procena), (d) društvene karakteristike (pripisane odnosno samoodređene) učesnica i učesnika u protestu, (e) učešće i aktivnosti organizacija društvenog pokreta (SMO) ili organizacije protesta, (f) ciljevi i zahtevi protesta, (g) forme protesta i mobilizacijske strategije, (h) finansiranje protesta, (i) saveznici i protivnici, (j) reakcije vlasti i (k) uspjesi ili neuspjesi³⁹ protesta.

(3) Konačno treba ispitati razvoj interpretacije problema unutar samog pokreta. Način na koji pokret tumači društvene probleme, može pružiti zanimljiva saznanja kako u vezi sa „ideološkom pozadinom“ pokreta, tako i u vezi sa njegovom sposobnošću mobilizacije. Tumačenje odnosno pripisivanje značenja određenim problemima samog pokreta može se ispitivati korišćenjem različitih naučnih metoda, pri čemu su verovatno najkorisnije (a) kritička analiza diskursa (npr. Jäger 2004 ili Jäger; Jäger 2007) ili (b) već pomenuta frejm-analiza (Gerhards; Rucht 1992). Izvori koji se pritom mogu koristiti su zvanični ili interni programski dokumenti pokreta kao npr. deklaracije, manifesti, izveštaji, izjave za štampu, kao i časopisi, bilteni, flajeri, plakati i sl.

Pored ovih metoda,⁴⁰ u cilju verifikacije, i ukoliko je to moguće, mogu se voditi intervjui (različitog tipa) sa pojedinačnim akterima, koristiti upitnici i sl. Problem sa ovim poslednjim metodama je taj što one zahtevaju ili prisustvo istraživača, a time i njegovo učešće u određenim događanjima (protestima), pa posledica toga može biti kako nedostatak vremena za solidnu pripremu istraživanja tako i mogućnost nedostatka objektivnosti, ili – u slučaju metode „usmene istorije“ (oral history)⁴¹ – određene poteškoće vezane za ex post tumačenje (minulih) dešavanja i razmišljanja aktera koji se ispituju. Osim toga velik problem (mada ne i nerešiv) intervjua – ma o kom tipu se radilo – jeste pre svega odabir ispitanika, dok u slučaju ankete problem može biti reprezentativnost uzorka. Uprkos određenim problemima, ove metode svakako su više nego korisne i u kombinaciji sa analizom (pisanog) teksta predstavljaju siguran put ka fundiranim zaključcima.

39 Pošto se uspeh odnosno neuspeh nekog protesta, a i celokupne aktivnosti jednog društvenog pokreta teško može meriti – već samo na osnovu razlike između sopstvene procene ili stvarnog učinka u datom kontekstu – neki autori predlažu uvođenje kategorije ishoda (protesta) i na odgovarajući način razrađuju metode uz pomoć kojih se oni mogu odrediti. Up. pre svega Felix Kolb (2007): *Protest and Opportunities. The Political Outcomes of Social Movements*. Frankfurt am Main, New York: Campus Verlag.

40 Metode koje su u dosadašnjem istraživanju društvenih pokreta najčešće korišćene opisane su u: Bert Klandermans; Suzanne Staggenborg (ur.) (2002): *Methods of Social Movements Research*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

41 Up. npr. Ute Daniel (2001): *Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Bibliografija

- Bebler, Anton (1985): *Suvremena kretanja u mirovnim pokretima*. U: *Pogledi*. Časopis za društvena pitanja, god. 15, br. 2, str. 64–72.
- Benford, Robert D.; Snow, David A. (2000): *Framing Processes and Social Movements. An Overview and Assessment* [Frejming procesi i društveni pokreti]. U: *Annual Review of Sociology*, Vol. 26, str. 611–639.
- Brühl, Tanja (2007): *Nichtregierungsorganisationen. Einführung. Hoffnungsträger in Zeiten der Globalisierung?* [Nevladine organizacije. Uvod. Nosioci nade u vremenima globalizacije?] U: Heinrich Geiselberger (ur.): *Und jetzt? Politik, Protest und Propaganda* [A sad? Politika, protest i propaganda]. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 131–149.
- Daniel, Ute (2001): *Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter* [Zbornik kulturna istorija. Teorija, praksa, ključne reči]. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Gerhards, Jürgen; Rucht, Dieter (1992): *Mesomobilization. Organizing and Framing in Two Protest Campaigns in West Germany* [Mezomobilizacija. Organizovanje i frejming u dve protestne kampanje u zapadnoj Nemačkoj]. U: *The American Journal of Sociology*, Vol. 98, No. 3, str. 555–596.
- Gredelj, Stjepan (1988): *Rasprave o novim / alternativnim pokretima u Jugoslaviji*. U: *Revija za sociologiju*, izd. 19, br. 4, str. 441–453.
- Heins, Volker (2002): *Das Andere der Zivilgesellschaft. Zur Archäologie eines Begriffs* [Drugo u civilnom društvu. O arheologiji jednog pojma]. Bielefeld: transcript.
- Jäger, Margarete; Jäger, Siegfried (2007): *Deutungskämpfe: Theorie und Praxis Kritischer Diskursanalyse* [Borbe oko tumačenja. Teorija i praksa kritičke analize diskursa]. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.
- Jäger, Siegfried (2004): *Kritische Diskursanalyse: Eine Einführung* [Kritička analiza diskursa: Uvod]. Münster: Unrast.
- Kern, Thomas (2008): *Soziale Bewegungen. Ursachen, Wirkungen, Mechanismen* [Društveni pokreti. Uzroci, dejstva, mehanizmi]. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.
- Klandermans, Bert; Staggenborg, Suzanne (ur.) (2002): *Methods of Social Movements Research* [Metode istraživanja društvenih pokreta]. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kolb, Felix (2007): *Protest and Opportunities. The Political Outcomes of Social Movements* [Protest i oportuniteti. Politički ishodi društvenih pokreta]. Frankfurt am Main, New York: Campus Verlag.

- Kriesi, Hanspeter (2005): The organizational structure of new social movements in a political context [Organizaciona struktura novih društvenih pokreta u političkom kontekstu]. U: McAdam, Doug; McCarthy, John D.; Zald, Mayer N. (ur.): Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings [Komparativne perspektive u vezi sa društvenim pokretima. Politički oportuniteti, mobilizacijske strukture i kulturni frejminzi]. Cambridge et. al.: Cambridge University Press, str. 152–184.
- McCarthy, John D.; Zald, Mayer N. (1977): Ressource Mobilization and Social Movements. A Partial Theory [Mobilizacija resursa i društveni pokreti. Parcijalna teorija]. In: American Journal of Sociology, Vol. 82, No. 6, str. 1212–1241.
- Mesić, Milan (1998): Teorija društvenih pokreta - američke perspektive. U: Društvena istraživanja, god. 7, br. 4-5 (36-37), str. 699–729.
- Pavlović, Vukašin (2006): Društveni pokreti i promene. Beograd: Službeni glasnik.
- Rucht, Dieter (2005): National contexts and movement structures [Nacionalni konteksti i strukture pokreta]. In: McAdam, Doug; McCarthy, John D.; Zald, Mayer N. (ur.): Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings [Komparativne perspektive u vezi sa društvenim pokretima. Politički oportuniteti, mobilizacijske strukture i kulturni frejminzi]. Cambridge et. al.: Cambridge University Press, str. 185–204.
- Rucht, Dieter (1994): Öffentlichkeit als Mobilisierungsfaktor für soziale Bewegungen [Javnost kao mobilizacijski faktor društvenih pokreta]. U: Neidhardt, Friedhelm (ur.): Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen [Javnost, javno mnjenje, društveni pokreti]. Opladen: Westdeutscher Verlag (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie: Sonderhefte), str. 337–358.
- Sloterdijk, Peter (2000): Die Verachtung der Massen. Versuch über Kulturkämpfe in der modernen Gesellschaft [Preziranje masa. Ogled o kulturnim borbama u modernom društvu]. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Snow, David A.; Soule, Sarah A.; Kriesi, Hanspeter (2007): Mapping the Terrain [Mapiranje terena]. U: Snow, David A.; Soule, Sarah A.; Kriesi, Hanspeter (ur.): The Blackwell Companion to Social Movements [Blekvelov prateći zbornik o društvenim pokretima]. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell, str. 3–16.
- Stickler, Armin (2005): Nichtregierungsorganisationen, soziale Bewegungen und Global Governance. Eine kritische Bestandsaufnahme [Nevladine organizacija, društveni pokreti i Global Governance. Kritički pregled]. Bielefeld: transcript.

- Tarrow, Sydney (2006): *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics* [Snaga u pokretu. Društveni pokreti i konfliktna politika]. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tarrow, Sidney (2005): *States and opportunities. The political structuring of social movements* [Države i oportuniteti. Političko strukturiranje društvenih pokreta]. In: McAdam, Doug; McCarthy, John D.; Zald, Mayer N. (Hg.): *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings* [Komparativne perspektive u vezi sa društvenim pokretima. Politički oportuniteti, mobilizacijske strukture i kulturni frejminzi]. Cambridge: Cambridge University Press , S. 41–61.
- Walk, Heike; Boehme Nele (ur.) (2002): *Globaler Widerstand. Internationale Netzwerke auf der Suche nach Alternativen im globalen Kapitalismus* [Globalni otpor. Međunarodne mreže u potrazi za alternativama u globalnom kapitalizmu]. Münster: Westfälisches Dampfboot.